

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

До 65-річчя ХДІК

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірник статей

Випуск 2

Харків ХДІК 1994

М.С.ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО РОЛЬ МАТЕРІАЛЬНОЇ ТА
ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ В ПРОЦЕСІ РОЗБУДОВИ
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

/до 60-річчя від дня смерті/

На початку 1918 р. М.С.Грушевський написав книгу "На порозі нової України," яку він вважав своєрідним політичним заповітом. Автор пояснював, що за браком часу не мав змоги укладати свої гадки у формі планового діалектичного трактату і пильнувати витриманої послідовності, а відкладати до більш спокійних часів не бажав. По-друге, у нього не було наміру говорити про все необхідне для майбутнього України, а лише указати перспективи її духовного й економічного відродження після формального досягнення визволення політичного.

Ця важлива у політичному, історичному та практичному плані праця видатного вченого ще не знайшла висвітлення та відповідної оцінки в українській суверенній історіографії, яка робить перші кроки на шляху свого розвитку. Цінність роздумів вченого, громадського, політичного та державного діяча міститься в тому, що він підводив підсумок під волеєвським досвідом історично-дослідницької, освітньої роботи, керівництва Центральною Радою і глибоко відчував специфіку об'єктивних передумов, найважливіших завдань та стратегічних напрямів розбудови незалежної України.

Сьогодні на поверхню виринули аналогії між буремними подіями переломних 1917-1918 і нинішніх 1991 - 1994 років, які відбуваються у дуже схожих історичних обставинах: досягнення Україною незалежності, революційних перетворень, абсолютного розкріпачення духу, ерозії державної влади, економічної розрухи та політичної анархії. Реалії сьогодення сприяють кращому усвідомленню минулого, а останнє допомагає уникнути тих згубних помилок, які привели Україну до втрати її незалежності. М.С.Грушевський зазначав, що він прийшов до політики через історію і саме завдяки їй намагається заглянути у майбутність України, "не зазіплюючи гіркої правди в солодкий облаток," щоб не зрадити людей.¹ Він підкреслював, що головною метою книги і всієї життєвої діяльності від початку ре-

¹ На порозі нової України // М. Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть. - Київ, 1991. - С. 134.

ролю її виявилась відбудова державного життя українського народу, забезпечення його економічних і культурних потреб, інтересів трудових мас та їх національного існування.

Цінність "політичного заповіту" містилася і в тому, що Грушевський не лише визначав головні завдання та напрями, загальну перспективу розбудови державності незалежної України, але разом з тим намагався вказати на і біляючі чинники втілення їх у життя. Важливо зазначити, що в проблемах матеріальної і духовної культури автор одночасно вбачав як стратегічні завдання та напрями розвитку України, так і його ефективні чинники. З цих же позицій він одночасно і в органічному зв'язку, комплексно розглядав найважливіші проблеми піднесення духовної культури, культури побуту народних мас, політичної культури, а також проблеми свідомого і всебічного розвитку виробничих сил України взагалі.

М.С.Грушевський аргументи зно доводив гостру і нагальну необхідність піднесення загального матеріального рівня життя народу. Але при повному розумінні усієї важливості цієї проблеми він усвідомлював і зичину неможливості її негайного вирішення. Саме тому в його концепції виходу України з політичної та соціально-економічної кризи перше місце посідала духовність, моральний героїзм усього свідомого громадянства.

Видатний вчений палко закликав весь український народ до єдності у вирішенні його національно-історичної долі. Підкреслюючи неповторність доби, неймовірно рідкого історичного шансу, автор "Заповіту" зазначав, що з українського народу не тільки злетіли кайдани і з'явилась можливість відновити його державну самостійність, але обставини дозволяють йому розгорнути також на всю ширину і соціальну програму, про яку цілими століттями мріяли трудові маси.

За висловом автора, саме це накладає особливо великі обов'язки на українське громадянство. Збільшення від їх виконання не може бути без страху вічної ганьби й осуду пізніших поколінь. Тому все другорядне має бути відкладене, а все свідоме громадянство мусить підпортувати себе втіленню в життя державного історичного шансу. Безпринципність, аморальність, легковажність, моральна розхристаність не мають права на існування. Навішки, та стадія життя, у яку увійшов український народ, вимагає від громадянства високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму. Хто хоче бути гідним його великого ча-

су, який переживає Україна, той мусить видобути з себе такі моральні сили.

Автор "політичного заповіту" вбачав у духовнім і роїзмі не тільки ефективний чинник подолання кризових перешкод, мобілізації народних мас, але і величну мету побудови демократичної держави-громади, у якій має панувати соціальна злагода. "Ідеї національної згоди й гармонії, - підкреслював Грушевський, - повинні увійти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на яким будуватиметься нове життя."¹

Вчений доводив, що почуття великих морально-соціальних вартостей, "які має здійснити Україна своїм життям, щоб внести їх в життя людства, повинно бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати над розумом, почуттям і уявою громадянства..., щоб воно стало його релігією, його найвищим добром, для якого він живе і існує, тільки тог' буде не в завдання осягнене, коли буде здійснене се!"¹ Грушевський зазначав, що на виконання цього визначного завдання необхідно спрямувати всі можливі сили та засоби, пресу, літературу, школу, ми генство. Він підкреслював дуже велике соціально-виховне "значені і культури духу, науки, мистецтва," зазначав, що "все це потрібне, се дуже цінний, неминучо потрібний елемент життя."²

Грушевський обгрунтовував необхідність виховання такого громадянина майбутньої демократичної України, у якого почуття обов'язку перед своєю державою-громадою переважало б будь-які особисті інтереси. "Таі як старинний Римлянин або Елін, - наголошував великий історик, - виростає, жив і вмирав у тім переконанні, що держава-громада існує для його щастя, і він повинен служити їй і сим завданням її віддати всі сили, своє життя, - тому що немає взагалі іншої вищої й благороднішої мети, як се служіння своїй громаді-державі, і в такім переконанні виховувала його вся обстановка - релігія, школа, література, театр, мистецтво. всі ті пам'ятки, які він бачив навколо себе, - так повинно бути й на Україні."³

Важливим чинником успішної побудови майбутньої держави-про-

¹ На порозі нової України, С.159

² Там же.-С.157.

³ Там же.-С.160.

мади і виховання свідомого громадянина-патріота Грушевський вважав формування історичної свідомості народу і особливо молоді. Він догадив, що історія має надзвичайно важливе соціально-виховне значення. Вона є цементом, за допомогою якого тримається громадський зв'язок. За думкою вченого, історія має бути повістю про славні заслуги героїв-предків, вартіх пошани, любові та наслідування. Особливо велике значення надавав вчений підтриманню історичної традиції, яка є, з одного боку, культом заслуг попередніх поколінь, зв'язаних з почуттям свого обов'язку відслужити перед своїми сучасниками за одержане від предків не гірше, ніж це робили останні. З іншого - традиція є невинною оцінкою, "судом історії," переоцінкою історичних прецедентів, справ, типів, індивідуальностей з сучасних позицій. Його завдання і погляди, соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюванням сучасних подій, включно до своєї власної індивідуальної діяльності.

Таким чином культ предків переходить в обов'язок перед сучасниками і нащадками. Це є найважливішим моральним елементом історичного навчання. Його необхідно відповідно направляти згідно з соціально-виховними завданнями, використати для розвитку ідей і настроїв гуманності та демократизму.

Доводячи необхідність на певних кризових етапах розвитку України республіканського героїзму та певного аскетизму, переваги громадських інтересів над особистими, Грушевський одночасно висував на перший план людяність, гуманізм, попереджав, що такі свідомі жертви не повинні виявлятися у ворожих радості і красі формах. "Життя має своє право, - твердо констатував автор "Заповіту." - "Одні люди родяться, вмирають, закохуються, женяться, розводяться, люблять і ненавидять, і природного потоку людських почувань, зв'язаних з сими стихіями людського життя, не можна спинити ніякими формулами. Нехай живе радість, ясний погляд на життя."¹

М.С.Грушевський глибоко усвідомлював гостру і невідкладну необхідність піднесення загального матеріального рівня життя народу до добробуту, забезпечити не тільки прожитковий мінімум трудової сім'ї, "але й змогу задовольняти певні вимоги в достатку й комфорті, культурні й духовні потреби, котрі повинні зростати, -

¹На порозі нової України.-С.160.

і на віст їх мусить попрацювати вся державна машина...¹ У цьому автор "Заповіту" вбачав одноразово і важливий чинник, і велику мету розбудови незалежної України. Він закликав до того, щоб протягом найближчих років чи навіть десятиліть розвитку України "на відповідну культурну і економічну висоту життя практичного увага була звернена ще більша, ніж на культуру духовну."² Він зазначав, що піднесення загального матеріального й культурного рівня життя має викликати потребу й бажання людини жити по-людськи і мати до того змогу не тільки в сфері духу, але і в сфері життя буденного. Вчений вбачав у цьому надзвичайно важливий і цінний елемент загальної культури, який повинен увійти в кров і плоть, стати не порушним елементом життя кожної людини.

У той же час М.С.Грушевський застерігав, що піднесення культури побуту народу не повинно розвиватись копитом духовних і соціальних вимог і потреб. "Громадянство, народ наш, - наголошував автор, - не повинен занадто оматеріалізуватись, обмішанитись, дійти до занедбання духовних і соціальних завдань і обов'язків... Для того тільки, щоб підняти добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну культуру, шкода тої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України - і ще муситься робити, довго і довго, для закріплення і забезпечення її політичних і соціальних здобутків."³

Бидатний історик доводив, що в історії людства великі переломні моменти у житті народів часто супроводжувались піднесенням чистоти звичаїв, засудженням сибаритизму, перенесенням завзяття й амбіцій з глибоких матеріальних утіх у сферу інтелектуальну і соціальну. Він обгрунтовував необхідність систематизованого і спрямованого культивування здорової у соціальному значенні поведінки людини. "І у нас повинно стати тепер "негарним тоном," - наголошував Грушевський, - прикметою невихованості людини все, що різко розминається з демократизмом й ідеєю соціальної справедливості: нахил до розкішного життя, імпонування зверхнім багатством, пишання виставністю, дорогими уборами, дорогішими красами, киданням грошом. Гуляще життя, прив'язання до глибоких... утіх повинно

¹ На порозі нової України, С.164.

² Там же.-С.158.

³ Там же.- С.159.

вважатись незгідним з поняттям громадських чеснот — перевагою в житті людини інтересів колективу, громади, держави над інстинктами грубої особистої насолоди."¹

М.С.Грушевський торкнувся і такої важливої проблеми, як загальнокультурний розвиток України, наголошуючи при цьому давнє історичне споріднення її народу із західноєвропейською культурою. Він показав принципово протилежні напрями розвитку Київської Русі та Московської держави після встановлення татаро-монгольського іта — азіатизації Росії та європеїзації України. Історик зазначав, що тим часом, як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більш розмिशуючи її татаро-монгольськими елементами, Західна Україна з XIII ст. входить до кола західноєвропейського життя.²

Західні впливи, що почались ще за галицько-волинських князів, міцніли й поширювались з переходом цих земель під владу Польщі. Таким чином тісно і безпосередньо зв'язана із Західною Європою, Україна перейшла, з деяким спізненням, добу італійсько-німецького ренесансу. У той час, як Московщина все більш розгублювала одержану від Київської держави спадщину і все глибше поринала в східних впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом, черпала у нього культурні засоби та щедро брала взірці для розвитку своєї культури.³

М.С.Грушевський аргументовано доводив, що внаслідок цих впливів українська культура навіть у XVIII ст. залишалась за своїм змістом західною. Наприкінці XVIII ст. ці впливи витісняються примусовою русифікацією українського життя. "Україна XIX в., — підкреслював історик, — була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ... Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії..."⁴ Згаданою примусовою русифікацією, відповідно до ствердження дослідника, була замаскована та велика історична, культурна, психологічна межа, яка від віків відокремлювала Україну від Московщини.⁵

¹ На порозі нової України.—С.161.

² Там же.—С.142.

³ Там же — С. 142.

⁴ Там же.—С.144.

⁵ Там же.—С.141.

Замаскованість цієї неї, за висловом автора, виявилась пов'язаною на очах українських громадян, яка не дозволяє їм орієнтуватися у реально-історичних фактах. В цих умовах у XIX та на початку XX ст. навіть значна частина української інтелігенції погоджувалась з традиційним ствердженням, що "розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухилення від неї вляється гріхом проти культури взагалі."¹ Саме тому автор підкреслював, що найбільшою перешкодою на шляху моральної мобілізації українського громадянства і вирішення величкої історичної проблеми і морально-політичний індеферентизм та перетягнення спадщиною московською орієнтацією значної частини української інтелігенції.

Виходячи з цього, Грушевський вважав за необхідне звільнення незалежної України від орієнтації своєї культури на північного "брата" і відновлення культурних зв'язків з країнами Заходу. Він закликав "з'єдзатись з західним світом, користати з його запасів знання культури, громадського інстинкту й дисципліни."² Грушевський вірив у спроможність українського народу знайти свій особистий національний шлях розвитку серед оточення цивілізованих країн. Він переконував, що українське життя, культура, яка довго терпіла неволю, спрямовувалась різними примусовими впливами і репресивними заходами, не не свідомила своїх потреб. Вона має перш за все "знайти себе," "виліснити свої засоби, завдання й потреби, тим часом не сг'шити замикатись в який-небудь один круг зв'язків, віднос і впливів, а брати як можна ширше, широко-одвертою рукою, все що може бути корисним."³

Історик наголошував необхідність користуватись культурними здобутками інших народів без будь-яких упереджень, закликав запозичати, "брати і в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і нових зв'язків з Центральними державами, і поза ними."⁴ В той же час автор "Заповіту," закликаючи "з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом", застерігав про-

¹ На порозі нової України.-С.142.

² Там же.-С.148

³ Там же.-С.149.

⁴ Там же.

ти небезпеки втрати своєї національної оригінальності і незалежності духовної, культурної. "Не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця, - підкреслював Грушевський. - Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоб би й добровільною. Українське життя повинно еманісипуватись взагалі!"¹

М.С.Грушевський націлював український народ на розвиток самостійної національної культури на власному фундаменті, збагачуваної коштом постійних і якнайширших запозичень з усіх сторін. "Далеко цінніше розгорнути своє індивідуально-корисне з місцевих і власних зачатків і засобів, - зазначав дослідник, - ніж уложитися в готову чужу форму. Тому не тільки в сфері духовної, а навіть і матеріальної культури та технічного вичення наші люди повинні брати з усіх усюд те, що може здатись корисним..."²

Автор відзначав і головну перешкоду на шляху розвитку взаємостосунків з зарубіжними країнами - "надзвичайно слабо розвинене знання мови," закликав до якнайшвидшого усунення цієї перешкоди за допомогою якісного вивчення іноземних мов у школі, практики обміну дітьми у системі освіти на кілька років, підкреслював, що останнє буде корисним "не тільки для навчання мови, але й для присвоєння цінних прикмет з чужої культури і способу життя."³ Вчений обґрунтовував необхідність запровадження мережі курсів з вивчення іноземних мов для дорослого населення, а для службовців "певних вищих категорій" визначати термін обов'язкового засвоєння якоїсь іноземної мови. "Тим дорожче, - зазначав Грушевський, - куди наша суспільність в безпосередню стичність з західною культурою."⁴

М.С. Грушевський доводив початкову необхідність швидкого піднесення загальної культури життя, особливо політичної культури та культури управління народним господарством. Вчений зазначав, що український народ завжди надавав великого значення культурі краси, перш за все вважав своїм найбільшим національним скарбом пісню і музику. "Ми не тільки гарно співаємо, - підкреслював великий знавець історії народу, - ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми виємо й можемо в інших справах. У нас занадто гарна

¹ На порозі нової України, - С.149.

² Там же. - С.149-150.

³ Там же. - С.148.

література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством в громадській і політичній роботі."¹

Жалкуючи з приводу браку у народу певного практичного у підході до вирішення докорінних проблем розбудови державності незалежної України, Грушевський агітує уваги громадянства з культури краси на загальну культуру організації життя, з форми на зміст. "Ми досі свою увагу звертали виключно на культуру краси, слова, форми, наголошував автор "Заповіту," - і коли доля поставила нас перед завданням будови державного, соціального й економічного ладу..., в повній наготі виявилась нестача / нас сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних. Це велика хиба, і си нестачу мусимо залагодити якомога найскоріше."²

М.С.Грушевський врахував перш за все необхідним використання нових, енергійних зв'язків із Західною Європою та Сполученими Штатами Америки для створення економічної й підстави нашої держави. Для цього потрібні легіони свідомих фахівців, озброєних останніми здобутками наук і практики, люди реальної справи, адміністратори, фінансисти, економісти, інженери і техніки усіх категорій, лікарі тощо. Вони повинні підняти переліг, занедбаний попередніми століттями.

Вчений палко попереджав, що він зовсім не має на меті принизити значення духовної культури, науки, мистецтва, які є дуже цінним, неминуче потрібним елементом життя, тим фундаментом, на якому воно тримається. П'яні бути добре поставлені гідні великої держави й академія наук, й академія мистецтв, і університети, і консерваторії, школи практичного мистецтва, національні й місцеві музеї, архіви, бібліотеки тощо. Але все це повинно знайти свою міру в житті, щоб не бути культивованим надмірно коштом чогось іншого. Перш за все необхідно звернути увагу на досягнення "пропорції" між культурно-економічною висотою практичного життя і культурою духовною.

Автор "політичного заповіту" попереджав, що в його поглядах можливі помилки, але його гадками водило лише бажання добра народу. І дійсно, М.С.Грушевський, як і будь-яка людина, що намагається заглянути у майбутність, дещо ідеалізував, перебільшував, дещо не міг зрозуміти, перебуваючи у полоні соціалізму. Але він з ге-

¹ На порозі нової України. - С. 158.

² Там же.

ніально, прозорливістю визначив політичні, соціально-економічні та культурні підстави, першочергові завдання та напрями успішної розбудови державності незалежної України. В основі усієї його конструктивної концепції містилися ідеї народності, гуманізму, демократизму, пацифізму, соціальної справедливості та національної згоди. Безперечно гостра актуальність "політичного заповіту" полягає в тому, що сьогодні Україна також стоїть перед необхідністю вирішення визначених у ньому проблем.

А.П.Заздравнов

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ І ТРАНСКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРАХ

Пан Курден з комедії У.Б.Мольєра "Шансин у дворянстві" тільки через сорок з лишком років виявив, що весь цей час він розмовляв прозово. Ситуацію можна було б односторонньо гланати комічною, якби цілі народи не опинились у курденізькому стані. Спочатку "Шось" відбувається, закріплюється, стає стереотипним, а потім починається його осмислення, "виписування" в існуючі культурні і розумові структури. І ось тут важко позбутися однієї з ілюзій: розуму, який прагне до істини, здається, що кожному новому соціальному явищу необхідні нові теорії. І починаються гарячкові пошуки принципів і засад теорій, які покликані легітимувати кожне нове соціальне явище. Можливо, тут спрацьовує біблійська заповідь про те, що нове вино не слід наливати в старі міхи?

Не так давно суспільні науки в СРСР постійно спотикались на нових проявах соціального і культурного життя, відкрили нібито "ефективний" метод реагування на них: на кожне соціальне явище вибухнути буретом псевдонаукових теорій і концепцій: "розвинуте соціалістичне суспільство", "соціалістична демократія", "соціалістична культура", "соціалістичний реалізм" та ін. Боно і зрозуміло: коли виконуєш державне замовлення і субсидуєшся з державної скарбниці, то змушений займатися безпринципною апологетикою кон'юнктурних політичних настансв.

Процеси, які проходять в Україні, вражають її дужче, ніж це було у 1917-1918 роках. Але тут виявляється дві особливості: 1/ усвідомлення цих процесів відбувається занадто повільно; 2/ не усві-